

BEATA GAJ

NIETOLERANCJA, *ERROR* CZY *HALLUCINATIO* –
NOWE ODCZYTANIE
ŁACIŃSKIEGO DYSKURSU RELIGIJNEGO Z IV WIEKU*

Kwestia tolerancji religijnej, której podstawą jest uznanie wolności sumienia każdego człowieka, jest jednym z zagadnień budzących szczególnie żywe zainteresowanie i emocje, także w traktatach naukowych. Często jednak badacze i twórcy opinii popartych nawet źródłami historycznymi posługują się, bardziej lub mniej świadomie, współczesnymi standardami moralnymi i prawnymi. Tymczasem poprawność metodologiczna nakazywałaby odejście od współczesnych standardów i raczej skoncentrowanie się na dominujących w danej epoce wartościach oraz przekonaniach, poziomie mentalności społecznej i np. surowości prawa. Odnosząc powyższe do IV wieku po Chr., pierwszego okresu legalnego chrześcijaństwa w dziejach, należałoby wziąć pod uwagę także mentalność ówczesnych mieszkańców Rzymu, Italii i całego imperium oraz dominującą w obowiązującym prawie ideę i praktykę sprawiedliwej, lecz surowej i dotkliwej kary¹. W chrześcijańskim dyskursie religijnym tego okresu szczególnie istotne wydają się dwa głosy, odmienne od dominującej literatury wewnątrzchrześcijańskich sporów doktrynalnych, a podejmujące w interesujący sposób w nowych warunkach politycznych działalność misyjną. Oba propagowały nową religię w opozycji do starych, szkodliwych społecznie kultów lub nurtów światopoglądowych².

Dr hab. BEATA GAJ, prof. UKSW – Dyrektor Instytutu Filologii Klasycznej i Kulturoznawstwa, Kierownik Katedry Mediewistyki i Neolatynistyki Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, ul. Dewajtis 5, 01-815 Warszawa; e-mail: beatagaj8@wp.pl

* Artykuł powstał dzięki stypendium Fundacji Lanckorońskich i Fundacji z Brzezia Lanckorońskich, przyznanemu autorce na miesięczny pobyt naukowy w Rzymie w roku 2017.

¹ P. KUBIAK. *Kilka uwag na temat surowości rzymskiego prawa karnego w świetle komentarzy jurystów oraz pism retorów*. W: *Oblicza tolerancji i nietolerancji religijnej. Aspekty prawno-historyczne i teologiczne*. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UO 2014 s. 10.

² Wśród wcześniejszych chrześcijańskich autorów łacińskich, wspominających o wyższości religii chrześcijańskiej nad innymi „fałszywymi religiami i fałszywymi mądrościami” można wy-

Pierwszy z nich, stosując wysublimowaną technikę oratorską, apelował o porzucenie dawnych kultów. Drugi, odwołując się do tradycji pisarstwa filozoficznego, zwracał uwagę na takie tendencje światopoglądowe, które łącząc się z nowym chrześcijańskim przekazem, tworzyły zawiłane, często nielogiczne i szkodliwe formacje.

Owymi odmiennymi od pozostałych są traktaty Firmicusa Maternusa oraz św. Filastra. Obu razem zestawiano w niektórych późniejszych wydaniach i komentarzach, m.in. w wydaniu z roku 1845³, znajdującym się w Bibliotece Watykańskiej, klasyfikując ich jako autorów, którzy wskazywali na niebezpieczeństwo dla społeczeństwa i państwa wynikające ze złudzeń, pomyłek i iluzji, zwanych *παρρημηνεΐαι* vel *hallucinationes qualescunque, aut errores*⁴. Dzieła Firmicusa i Filastra (*Firmici Materni necnon sancti Philastrii Opera*)⁵, zestawiono zatem nie tyle ze względu na podobieństwo retoryki dyskursu, ale z uwagi na postrzeganie jednego z aspektów ludzkiej religijności i być może chronologię, gdyż obaj żyli i tworzyli w wieku IV po Chr. Wypada rozpocząć od chronologicznie pierwszego – Firmicusa Maternusa, którego dzieła są ważnym źródłem badań religioznawczych nad antykiem⁶.

W połowie IV wieku żył i tworzył w języku łacińskim (zdradzając jednak także znajomość greki) człowiek, który w szczególny sposób pojmował perswazję. W kontekście astrologii oraz religii usilnie starał się przekonać czytelników o potrzebie zarzucenia pewnych znanych im od dziecka i tkwiących

mienić m.in. Laktancjusza, należącego do najwybitniejszych tzw. autorów afrykańskich przełomu III i IV wieku po Chr. Jednak autor ten, który dorobek myśli chrześcijańskiej oraz filozofii starożytnej zna tylko ze źródeł greckich, nie poświęca uwagi zagadnieniom takim jak *error* czy *hallucinatio*. Por. LAKTANCJUSZ. *Divinae institutiones* III, 11. Por. także G. OSTROWSKI. „Świat rozumem jest rządzony”. *Pojęcie Bożej Opatrzności w „De ira Dei” Laktancjusza*. „Vox Patrum” 55: 2010 s. 499.

³ *Sancti Eusebii episcopi Vercellensis Opera omnia, nunc primum cura qua par erat redacta: editionem auspiciatur maximeque commendat Eusebii Evangelium cum variis versionis Italiae codicibus collatum, sive Evangeliarium quadruplex Latinae versionis antiquae, juxta memoratissimas Blanchini Veronensis lucubrationes recognitum et expressum; cui, post reliqua sancti Eusebii opuscula, accedunt Firmici Materni necnon sancti Philastrii Opera omnia ad exquisitas F. Munteris et P. Galeardi editiones castigata et emendata*. Parisiis 1845. Biblioteca Apostolica Vaticana. Patrologia Latina (12). Cons. R. G. Ss. Padri. III. 85 (12). Wszystkie podkreślenia w tekście, jeśli nie zaznaczono inaczej, Beata Gaj.

⁴ *S. Philastrii Episcopi Brixianensis De haeresibus liber cum emendationibus et notis J. Alberti Fabricii ss. Theol. d. et prof. Publ. additisque indicibus locupletissimis*. Hamburgi 1721 s. 5

⁵ Tamże. Wszystkie tłumaczenia z j. łacińskiego w tekście artykułu – B. Gaj.

⁶ By wymienić tylko z polskich ostatnich prac monografię poświęconą magii starożytnej. Por. T. SAPOTA. *Magia i religia w twórczości Lucjusza Apulejusza z Madaury. Studium wpływów orientalnych w kulturze rzymskiej w drugim wieku naszej ery*. Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos” 2001.

głęboko w odebranych wychowaniu kultów. Podstawowym argumentem było zaś nie tylko przyjęcie chrześcijaństwa przez autora czy władców, do których kierował pisma, ale i troska o poziom cywilizacyjny Rzymu, o jego tożsamość kulturową. Człowiek ów nazywał się Firmicus Maternus i pozostawił po sobie dwa dzieła: astrologiczny wykład w ośmiu księgach pt. *Mathesis* oraz traktat religijno-polemiczny *De errore pofanarum religionum*, niedawno wydany po raz pierwszy w języku polskim z komentarzem i wstępem (*Jak nieświadomi błędzą w wierze*)⁷, zaś wszystko, co o nim wiemy, wynika z jego ksiąg.

Pisał⁸ o sobie, że pochodzi z Sycylii, prawdopodobnie z Syrakuz. Na końcu jedyne zachowanego manuskryptu *De errore* znajduje się pełne imię autora z przydomkiem: *Iulius Firmicus Maternus Vir Clarissimus*, z kolei na manuskryptach *Mathesis*, napotykać informację: *Iulius Firmicus Maternus Iunior* lub *Siculus* – Sycylijczyk. Te stwierdzenia pozwalają na ustalenie, że autor pochodził z sycylijskiej rodziny senatorskiej, na co wskazuje skrót VC – *Vir Clarissimus*. „Sycylijskość” Maternusa potwierdza także wstęp do IV księgi *Mathesis*, gdzie znaleźć można m.in. słowa: *totius Siciliae situm, quam incolo et unde oriundo sum*. W dalszej części wywodu Firmicus nazywa także Syrakuzy swoim domem, a Archimedes – swoim rodakiem. Można również zauważyć, że ogromną przyjemność sprawia mu opis porwania Prozerpiny, który miał się dokonać na tle pięknej sycylijskiej przyrody.

W IV wieku Sycylia nie należała już do peryferiów poddanych bezwzględniemu wyzyskowi, jak to było w epoce Cycerona i łupieżczego namiestnika Werresa. W cztery wieki po Cyceronie mieszkaniec Sycylii mógł raczej bez problemu zostać mianowanym nowym *vir consularis* – były to czasy, gdy cesarz Konstantyn poszerzał klasę senatorską. Gruntowne retoryczne wykształcenie Maternusa (był prawnikiem przez wiele lat, jak wspomina we wzmiankowanej już księdze *Mathesis*) z pewnością ułatwiało mu karierę, ale też nie pozostało bez wpływu tak na przekazanie wiedzy o astrologii, jak i na wplatanie mów i figur ironii do tekstu apologetycznego. Wysuwano także tezę, że Maternus był jednym z senatorów, którzy mieli zacząć urzędowanie w nowej stolicy – Konstantynopolu – księgę I *Mathesis* autor zaczyna opisem długiej podróży powrotnej do Italii. Jednak pewniejszy jest jego pobyt w Rzymie w czasie pisania dzieła astrologicznego. Firmicus

⁷ B. GAJ. *Firmicus Maternus. Jak nieświadomi błędzą w wierze*. Warszawa: Wydawnictwo UKSW 2015.

⁸ Poniższe ustalenia por. B. GAJ. *Wstęp do Firmicus Maternus. Jak nieświadomi błędzą w wierze* s. 19-21.

miał swojego patrona, który był też jego przyjacielem – Lollianusa Mavoritusa, prokonsula Afryki, któremu dedykował swoje dzieło astrologiczne. Dzięki wzmiankom Firmicusa na temat Mavortiusa (*Mavorti decus nostrum*) w dedykacji dzieła i dzięki późniejszym ustaleniom m.in. Theodora Mommsena przyjmuje się, że dzieło to powstało pomiędzy 334 a 337 r. po Chr.

Clarence A. Forbes⁹ uważa Firmicusa Maternusa za człowieka o „potrójnej, zakończonej sukcesem karierze”, gdyż sprawdził się on zarówno jako retor–prawnik, jak i naukowiec–astrolog, a wreszcie jako chrześcijański polemista. Odebrane wykształcenie retoryczno-prawnicze, ale najprawdopodobniej i filozoficzne, oraz dobra znajomość greki wpłynęły na jakość jego kariery. Sprawily, że mógł się zabrać za pisanie dzieła z dziedziny, która wówczas pozostawała na granicy filozofii i astronomii jednocześnie. Praca nad *Matheseos libri octo* – studium poświęconym astrologii – mogła stanowić główny cel jego życia obok czynności prawniczych. Cel swój osiągnął. Do dziś wspominany jest jako jeden z dwóch (obok Vettiusza Valensa) tzw. praktycznych astrologów, czyli ludzi, którzy traktowali przedmiot swej pracy poważnie i naukowo oraz starali się zdobytą wiedzę sprawdzić w praktyce (choć Firmicus nie był profesjonalnym „zawodowym” astrologiem).

Po swej konwersji na chrześcijaństwo, między 343 a 350 r., Maternus napisał natomiast traktat pt. *De errore profanarum religionum*, w którym przekonuje, że bóstwa pogańskie to relikty opowieści o różnych niegodnych ludzkich uczynkach, a nawet przestępstwach (rozdziały II-XVII), że ich kultury (inspirowane także neoplatonizmem) mają naturę demoniczną i niebezpieczną (XVIII-XXVII), wreszcie apeluje do cesarzy Konstancjusza i Konstansa, synów Konstantyna, o wydanie zakazu ich sprawowania oraz przeznaczenie bogactw świątynnych na potrzeby państwa (XXVIII-XXIX).

Jak wspomniano na początku tego artykułu, w dziełach Firmicusa nie brak odniesień perswazyjnych opartych na retoryce. Pewne wnioski badawcze w tym zakresie, dotyczące *Mathesis*, zostały już sformułowane, zwłaszcza w kontekście neoplatonizmu¹⁰. Wielu badaczy Firmicusa interesowały także wszelakie jego odniesienia do retoryki w dziele *De errore*, zarówno

⁹ C.A. FORBES. *Introduction*. W: *The Error of the Pagan Religions*. New York: Newman Press 1970 s. 3.

¹⁰ Por. J. KOMOROWSKA. *At the End of Times. Human civilization and a Roman astrologer (Firmicus Maternus Math. 3. 1)*. „Epekeina” 4:2014 n. 1-2 s. 267-289. Por. także: TAŻ. *Apologia teorii astrologicznej w Firmicusa Maternusa Matheseos libri octo*. „Meander” 53:1998 nr 5 s. 477-485; *The Empire and the Astrologer: a Study into Firmicus Maternus' Mathesis*. „Classica Cracoviensia” 4:1999 s. 151-172; TAŻ. *Firmicus Maternus and the thema mundi: an inquiry into Mathesis III 1*. „Classica Cracoviensia” 14:2011 s. 163-182.

jako tzw. produktu edukacji drugiej sofistyki w IV wieku po Chr., jak i z powodu wykorzystania wiedzy retorycznej przeciw kultom pogańskim dla szerzenia chrześcijaństwa. W zakresie edukacji podkreśla się ten sam schemat, model kulturowy edukacji zarówno neoplatoników, jak i chrześcijan. Wielki rozwój drugiej sofistyki to czas rozkwitu chrześcijaństwa i np. Laurent Pernot twierdzi¹¹, że nie należy mówić o wpływie sofistyki na chrześcijaństwo (ani odwrotnie: o wpływie chrześcijaństwa na sofistykę), ponieważ dotyczy to tego samego środowiska, w którym koegzystowali sofiści oraz żydzi i chrześcijanie, dzieląc wspólne modele kulturowe¹². „Sofista” w tym okresie znaczy „intelektualista” i za takiego uchodził w swoich czasach Firmicus Maternus. Mimo to, zarówno autora, jak i jego dzieło *De errore* klasyfikowano *a priori* negatywnie, stosując tzw. metodę zaliczania do negatywnej kategorii pojęć¹³. Jest to jeden z wcale nierzadkich przypadków w historii retoryki, gdy przeciwko oratorowi świadomemu stosowanych technik retorycznych, czyli trudnemu przeciwnikowi, wytacza się jeden z najbardziej amerytorycznych sofizmatów, tzw. fałszywych dowodów. Firmicusowi przypięto jedno podstawowe negatywne pojęcie, czyli nietolerancję i jako dowód szczególnej nietolerancji bywał przedstawiany zarówno przez badaczy dziewiętnastowiecznych, jak i współczesnych. Jeden z wydawców Firmicusa w wieku XX, Robert Turcan¹⁴, bardzo negatywnie ocenia retorykę mówcy. Badacz ów stosuje pojęcie „nieprawdziwej retoryki”, nieznane retoryce współczesnej, nawet tak rozwiniętemu i zmodyfikowanemu nurtowi „retoryki μ ”¹⁵. Dzieło *De errore* nazwano również „podręcznikiem nietolerancji”, co przeniknęło także do encyklopedycznych not na temat Firmicusa Maternusa, jako np. *manuel d'intolérance* lub *veritable handbook of intolerance*¹⁶. W kontekście nietolerancji najczęściej cytuje się fragment–apel do władców, których Firmicus wzywał, by nie cofając się przed niczym, zwalczali idolatrię:

¹¹ Por. L. PERNOT. *Druga Sofistyka. Stan badań i nowe perspektywy*. „Theologica Wratislaviensia” 1:2006 s. 28-29.

¹² Tamże s. 29.

¹³ Por. M. KOROLKO, *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*. Warszawa: Wiedza Powszechna 1990 s. 97.

¹⁴ Por. R. TURCAN. *Introduction*. W: *Firmicus Maternus, De errore profanarum religionum*. Paris: Belles Lettres 1982.

¹⁵ Por. Ch. PERELMAN, L. OLBRECHTS-TYTECA. *The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation*. Indiana: University of Notre Dame Press 1969.

¹⁶ Por. G. BOISSIER. *La Fin du paganisme: étude sur les dernières luttes religieuses en Occident au quatrième siècle*. T. I. Paris: Librairie Hachette 1909 s. 68 lub C.N. COCHRANE. *Christianity and Classical Culture*. Oxford: [b.m.w.] 1940 s. 254.

Lecz na Was, prześwięci Władcy, spoczywa nieodzowna konieczność piętnowania i karania tego zła. Wam to nakazuje się na mocy prawa Boga Najwyższego, aby surowość Wasza ściagała na wszelki sposób zbrodnię idolatrii¹⁷.

Niektóre podręczniki literatury łacińskiej określają postawę Firmicusa jako przejaw szczególnie jaskrawej nietolerancji, zaślepienia religijnego i fanatyzmu lub oportunistów¹⁸, poparcia chrześcijaństwa tylko dla kariery, ewentualnie podejmuje się próbę forsowania tezy o dwóch Firmicusach – „postępowym” autorze *Mathesis* i „oszołomie”, który napisał *De errore*¹⁹. Argumentem wydają się być uściślenia sposobów tępienia idolatrii bez względu na więzy rodzinne czy przyjaźni, np. poprzez donos:

Oko twe nie spojrzysz na niego z szacunkiem i nie będziesz go ukrywać. Podasz o nim informację w donosie²⁰.

Opinie powyższe przedstawiane są bez właściwego kontekstu, np. mówi się o rzekomej wyjątkowej nietolerancji chrześcijanina Firmicusa w połowie IV wieku tak, jakby trzy wieki poprzedzające edykt mediolański miały być przykładem wielkiej tolerancji pogan wobec chrześcijan, czemu przeczą źródła historyczne. Ponadto nie bierze się pod uwagę społeczno-prawnych uwarunkowań ówczesnego Rzymu, wśród których obowiązek donosu był jednym z fundamentalnych²¹. Trzeba jednak dodać, że niektórzy badacze koncentrują się na jakości retoryki Firmicusa, którą oceniają bardzo dobrze. Podkreśla się m.in. tworzone przez Maternusa neologizmy, stosowanie wyrazów, mimo rodowodu cycerońskiego, dawno już zaniechanych, ciekawe użycia genetiwu, wplatanie w treść motywu *loci amoeni* (Clarence Forbes)²² czy mowy nacechowanej ironią i groteską²³.

¹⁷ F. MATERNUS. *De errore* XXIX 1.

¹⁸ Por. H.A. DRAKE. *Constantine and the Bishops. The Politics of Intolerance*. Baltimore: The J. Hopkins University Press 2000 s. 424.

¹⁹ Por. R. BROWNING. *Minor figures*. W: *The Cambridge History of Classical Literature*. Vol II: *Latin Literature*. Ed. by E.J. Kenney, advisory editor W.V. Clausen. Cambridge–New York–New Rochelle–Melbourne–Sydney: Cambridge University Press 1982 s. 770-771.

²⁰ F. MATERNUS. *De errore* XXIX 1-2.

²¹ B. SITEK. *Delationes fiscales. O społecznym obowiązku zawiadomienia o przestępstwie lub wykroczeniu skarbowym z perspektywy historycznej*. W: *Pacta sunt servanda – nierealny projekt czy gwarancja ładu społecznego i prawnego?* Red. E. Kozerska, P. Sadowski, A. Szymański. Kraków: AT Wydawnictwo 2015 s. 155-168.

²² Por. C.A. FORBES. *Introduction*. W: *Firmicus Maternus, The Error of Pagan Religions*, translated and annotated by C.A. Forbes. New York: Newman 1970.

²³ A. BA LLABRIGA. *Approche du burlesque divin dans l'Antiquité*. W: *Le Rire des Grecs. Anthropologie du rire en Grèce ancienne*. Sous la direction de M.-L. Desclos. Grenoble: Millon 2000 s. 123-131. Por. także: R. MUTH. *Die Götterburleske in der griechischen Literatur*. Darmstadt: Wissenschaftliche Gesellschaft 1992.

Istotny także wydaje się stosunek samego Firmicusa do perswazji retorycznej. Autor *De errore profanarum religionum* przedstawia czytelnikom jasno swój cel stworzenia kompleksowego dzieła religioznawczego, które ma pokazać różne etapy rozwoju człowieka w życiu społeczeństw oraz uchronić przed złymi skutkami pewnych kultów tak personalnie, jak i społecznie (demonizm, popełnianie zbrodni w majestacie aprobującego ją kultu). Celowi temu towarzyszy mocne przekonanie o większym poziomie cywilizacyjnym chrześcijaństwa, bardziej godnym Rzymianina. Dlatego największej, wręcz miażdżącej krytyce poddaje on kultury wschodnie, rodzimą grecko-rzymską mitologię zaś przedstawia euhemerycznie, tłumacząc ustanowienie przez daną społeczność bóstwa jakąś szczególną zasługą postaci, która żyła w tej społeczności. Prawdopodobnie współcześnie Maternus mógłby zasłużyć na miano zwolennika komparatystycznej metody badań nad mitologią, gdyż kompozycja *De errore* ma wiele wspólnego z wymyśloną w XIX wieku przez Jamesa Frazera klasyfikacją etapów rozwoju religijności człowieka. Frazerowski model ewolucji kulturowej z wyróżnieniem etapu magicznego, religijnego i naukowego²⁴ można zestawić z Firmicusowym podziałem na prymitywne oddawanie czci czterem żywiołom (i jakże pierwotnym, złym instynktom człowieka), „wymyślanie” bogów na podstawie doświadczeń jednostkowych i społecznych, wreszcie dojście do etapu szukania i poznawania bóstwa poprzez naukę, którą dla Firmicusa była astrologia. Również interes państwowy jest dla niego ważnym motywem – wskazuje oto (czy też uzasadnia na potrzeby władców) jeden ze sposobów wyjścia z kryzysu ekonomicznego poprzez dobre spożytkowanie złota zalegającego w pogańskich świątyniach.

Choć Firmicus uważa wiele mitów za szkodliwe dla jednostki i społeczeństwa oraz za niegodne poziomu cywilizacyjnego osiągniętego przez współczesnych mu Rzymian²⁵, nie podejmując, z uwagi na powyższe, alegorycznego ich odczytania²⁶, powołuje się na niektóre z nich w kontekście zdrowia człowieka i społeczeństwa. To właśnie stanowi mocny środek argumentacyjno-perswazyjny, ponieważ wykazuje troskę także o domniemanego słuchacza czy czytelnika, któremu zagraża m.in. *le risque de pollution*²⁷.

²⁴ E. CSAPO. *Theories of Mythology*. Malden–Oxford–Carlton: Blackwell 2005 s. 38.

²⁵ Por. B. CASEAU. *Firmicus Maternus: un astrologue converti au christianisme ou la rhétorique du rejet sans appel*. W: *La religion que j'ai quittée*. Dir. D. Tollet. Paris: PUPS, DL 2007 s. 39-63.

²⁶ Por. M. JOB. *Moralność a tradycyjna religia rzymska w mowie Firmicusa Maternusa*. W: *Świat bliski i świat daleki w staropolskich przestrzeniach*. Red. M. Jarczykova, B. Mazurkova, Sz.P. Dąbrowski. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2015 s. 17.

²⁷ B. CASEAU. *Firmicus Maternus: un astrologue converti* s. 39-63.

Doskonała perswazja przywraca ludziom zdrowe myślenie, retoryka staje się środkiem leczniczym, a trwanie w wyznawaniu wielu starych kultów (zwłaszcza wschodnich) jest realnym niebezpieczeństwem prywatnym i społecznym. Kluczowym i najważniejszym celem perswazji staje się zatem nie udowodnienie, że trzeba zniszczyć wszystkich inaczej myślących, ale że istnieje niebezpieczne myślenie, które jest przyczyną zła. Tego aspektu dzieła Firmicusa nie oddają zwłaszcza translacje angielskie, w których oparty na łacińskim źródłosłowie *error* jest po prostu „błędem” (w domyśle: zawinionym i stosowanym z premedytacją). Tymczasem właśnie źródłosłów łaciński wskazuje na „błądzenie”, najczęściej niezawinione i nieświadome, ewentualnie chorobliwe trwanie w iluzji, którą później niektóre opracowania autorów IV wieku nazwą łacińskim słowem: *hallucinatio*²⁸.

Natomiast herezji, rozumianej nie tylko jako doktrynalne wypaczenie i wi-
na heretyka, ale jako iluzja religijna o różnym podłożu, poświęca swą uwagę
żyjący w drugiej połowie IV wieku św. Filaster (zm. ok. 397 r.)²⁹. O jego ży-
ciu wiadomo bardzo niewiele, przede wszystkim z mowy św. Gaudentego,
wygłoszonej według tradycji 14 lat po śmierci Filastra oraz ze wzmianek
św. Augustyna, który inspirował się jego dziełem, pisząc własne pt. *De hae-
resibus*³⁰. Filaster prawdopodobnie pochodził z Egiptu, po przyjęciu święceń
został wędrownym kaznodzieją, który odniósł pewne sukcesy w Italii, zwłasz-
cza podczas dwukrotnego pobytu w Mediolanie u św. Ambrożego³¹ i dysput
w Rzymie. Przeciwwstawiał się ariańskiemu biskupowi Auksencjuszowi (355-
374 po Chr.). Sam jako biskup Brescii uczestniczył w 381 r. w synodzie
w Akwilei, który zgromadził 35 biskupów (wśród nich tak znanych jak
św. Ambroży, św. Hieronim i św. Chromacjusz), przynosząc zwycięstwo
nurtu katolickiego nad arianizmem. Filaster czy też Filastrusz (Filastrus,
Philastrus), biskup Brescii, zmarł 18 lipca 397 r., pozostawiając po sobie
sławę wybitnego kaznodziei oraz pierwszy zachowany w języku łacińskim

²⁸ Cf. παραρρηνεῖται *vel hallucinationes qualescunque aut errores* w zestawieniu twórczości m.in. Firmicusa i autora dzieła o herezjach – Filastra (św.; -ca 397), gdzie wyraźnie wskazuje się na przekonanie autorów Firmicusa i Filastra o niezawinionym charakterze pogańskiego kultu czy herezji, będącego jakby wytworem choroby umysłowej. J.P. MIGNE. *P. N. Justini philosophi et martyris opera quae exstant omnia*. Turnholti: Typographi Brepols Editores Pontificii 1979. Por także: S. Philastri *Episcopi Brixensis De haeresibus liber cum emendationibus et notis J. Alberti Fabricii ss. Theol. d. et prof. Publ. additisque indicibus locupletissimis*. Hamburgi 1721 s. 5.

²⁹ F. DRĄCZKOWSKI. *Filaster*. W: *Encyklopedia katolicka*. T. V. Lublin: TN KUL 1989 kol. 192-193.

³⁰ G. BARDY. *Le „De haeresibus” et ses sources*. „Miscellanea agostiniana” 2:1931 s. 397-416.

³¹ Źródłem tej informacji jest św. Augustyn. Por. *List* 222, 2.

spis herezji, powstały pomiędzy rokiem 383 a 391³² lub w latach 380-388³³ w formie dwuczłonowego katalogu pt. *Diversarum hereseon liber*, który najpewniej wzorował na *Panarionie* Epifaniasza z Salaminy (być może także na *Syntagmie* Hipolita i *Adversas haereses* Ireneusza)³⁴. Jego imię i domniemane dzieje życia (a był porównywany nawet do Abrahama) rozślawiła mowa św. Gaudentego³⁵, niekiedy datowana nawet dopiero na wiek IX. Filaster uznano za świętego, został pochowany w katedrze św. Andrzeja w Brescii, skąd w roku 1674 przeniesiono jego szczątki do nowej katedry (Duomo Nuovo), zaś wspomnienie w kalendarzu liturgicznym obchodzi 18 lipca.

Herezja, czyli coś, co współczesny, potoczny język polski klasyfikuje jako niemądre, szalone, zaś w ujęciu teologicznym uznawane jest za „błąd doktrynalny, pozostający w sprzeczności z zasadniczymi prawdami wiary, zawartymi w *regula fidei*”³⁶, może mieć, podobnie jak Firmicusowy *error*, jeszcze inne znaczenia. Pojęcie herezji (αἵρεσις), obecnie rozumiane głównie jako doktryna kwestionująca podstawowe prawdy wielu systemów religijnych, przede wszystkim judaizmu, chrześcijaństwa, islamu, hinduizmu i buddyzmu³⁷, było rozumiane nieco inaczej w IV wieku po Chr., gdy w całym imperium panowała kultura wspominanej wyżej drugiej sofistyki, zakorzeniona w hellenistycznej, uproszczonej i powszechnej grece. Grecki czasownik αἰρέω oznaczał „zdobywam”, „zabieram”, zaś αἰρέομαι „wybieram sobie”, „mam do czegoś skłonność”, „życzę sobie”, dlatego αἵρεσις oznaczało przede wszystkim wybór, zdobycie lub pragnienie zdobycia czegoś, opowiedzenie się za jakąś opcją, uczestnictwo w ugrupowaniu lub szkole filozoficznej (łacińskimi odpowiednikami były *affectatio*, *expugnatio*, *optio*, *voluntas*, *consilium*, *propositum*, *secta*, *contentio*)³⁸.

³² Por. Filaster, *Filasteriusz św.* W: <http://www.eduteka.pl/doc/filaster-filasteriusz-sw>. [dostęp: 1.01.2018].

³³ Por. G. BANTERLE. *Introduzione*. W: *Filastrius Brixienis, Diversarum hereseon liber*. Ed. F. HEYLEN, G. BANTERLE. *Scriptores circa Ambrosium* 2. Milano–Roma: Città Nuova Editrice 1991 s. 11.

³⁴ Por. M. SZRAM. *Geneza herezji wczesnochrześcijańskich w ujęciu Filastriusza z Brescii*. „Vox Patrum” 65:2016 s. 631-651.

³⁵ *Oratio B. Gaudentii de Vita et Obitu B. Filastrii episcopi praedecessoris sui*. W: *Veterum Brixiae episcoporum episcoporum s. Philastrii et s. Gaudentii opera, nec non b. Ramperti et ven. Adelmanni opuscula nunc primum in unum collecta... notis, aliisque additionibus illustrata & aucta... Liber de haeresibus*. Ex typographia Joannis Mariae Riazardi. Brixiae 1738. Brescia: Edizione del Moretto 1980.

³⁶ Por. M. SZRAM. *Geneza herezji wczesnochrześcijańskich* s. 631.

³⁷ K. RAHNER, H. VORGRIMLER. *Herezja*. W: *Mały słownik teologiczny*. Red. T. Mieczkowski. Przeł. P. Pachciarek. Warszawa: PAX 1987 s. 138-139. Por. także: <https://pl.wikipedia.org/wiki/Herezja> [dostęp: 3.01.2018].

³⁸ Por. *Słownik grecko-polski* s. 17.

Filaster w swoim opisie 156 herezji (28 w judaizmie i 128 we wczesnym chrześcijaństwie) przedstawił, zdaniem jednego z polskich badaczy³⁹, potrójną argumentację: teologiczną, moralną i historyczno-kulturową, a w tej ostatniej połączył w swoisty sposób poglądy dość popularne w Kościele starożytnym, wedle których wszelakie herezje powstały z sekt judaistycznych i z filozofii greckiej. Wnioski niewątpliwie słuszne, jednak należałoby się zastanowić, czy Filaster mógł postrzegać herezję wyłącznie jako „błąd” powstały pod wpływem zła, a na ile mogło mu być bliskie ujęcie herezji jako pewnej opcji religijno-filozoficznej. Przyjąwszy zaś, że posługując się, jak większość mieszkańców imperium uproszczonym językiem greckim, uważał herezje za pewne opcje alternatywne wobec chrześcijaństwa, tym bardziej godne uwagi wydaje się prześledzenie jego argumentacji, dzięki której mógłby swych czytelników do tych innych opcji zrazić, a do chrześcijaństwa przyciągnąć.

O postrzeganiu herezji jako jednej z wielu, niekoniecznie negatywnych opcji światopoglądowych świadczy stały zabieg retoryczno-katalogowy Filastera, podobny do tego, jaki stosował wiek wcześniej m.in. Diogenes Laertios w *Żywotach i poglądach słynnych filozofów*, który również wymienia bardzo różne poglądy i sylwetki filozofów⁴⁰, zgodnie z zasadami biografistyki perypatetyckiej⁴¹. U Filastera prawie każdy rozdział rozpoczyna fraza: *Alia est heresis...* lub też *Est heresis, quae...*. Ewentualnie wprowadza też słowo *heretici (sunt quidam heretici, instituerunt heresim)*. Na takie ujęcie wyliczenia różnorodności poglądów, nad którymi obecnie góruje chrześcijaństwo, wskazują także pierwsze słowa dzieła: oto autor zamierza pisać „o epidemii różnorodnych herezji⁴² i rozmaitych szalonych poglądach, które pojawiły się od początku świata” (*de hereseon diversa pestilentia, variisque erroribus qui ab origine mundi emererint*). Choć dostrzega w wielu tendencjach światopoglądowych inspiracje diaboliczne, pisze także, podobnie jak Firmicus, o „szalonych poglądach”, „błędzeniu wynikającym z nieświadomości” czy też ludzkiej głupocie⁴³. Filaster w rozdziale 142, opisując herezję 114 „po męce i wniebowstąpieniu Jezusa” (*post Passionem autem Christi Domini*

³⁹ Por. M. SZRAM. *Geneza herezji wczesnochrześcijańskich* s. 632.

⁴⁰ Por. DIOGENES LAERTIOS. *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*. Tytuł oryginału: *Bioi kai γνώμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκιμησάντων*. Przeł. K. Leśniak, I. Krońska et alii. Warszawa: PWN 1984.

⁴¹ H. RAHN. *Morphologie der antiken Literatur. Eine Einführung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgemeinschaft 1969 s. 89.

⁴² Dosł. „o różnorodnej epidemii/zarazie herezji”.

⁴³ Por. znaczenie słowa *error* według *Słownika łacińsko-polski* pod red. M. Plezi. T. II. Warszawa: PWN 1998 s. 350.

Nostri et ascensionem in caelum)⁴⁴, mówi o „ułudzie pogańskości”, gdyż bardziej tak, a nie jako kłamstwo⁴⁵ popełnione z premedytacją, należałoby rozumieć słowa *mendacia paganitatis*⁴⁶ w kontekście wymienionych obok wszystkich ludzi kultury ówczesnego świata, czyli „filozofów, poetów, mówców oraz historiografów”⁴⁷.

Error, innanis sententia, sensusque dubii, a zatem „szalone, nieświadome błędzenie”, „nieuzasadniona teza” czy „wątpliwe odczucia” – to kilka dość częstych określeń Filastra wobec współczesnych mu ruchów czy poglądów religijno-filozoficznych. Dlatego nie należy się dziwić, że wiele wieków później tekst świętego biskupa Brescii Johann Albertus Fabricius próbował odczytać w kontekście *παρερμηνεῖται vel hallucinationes qualescunque aut errores*, co podchwycili niektórzy późniejsi komentatorzy, tak chętnie zestawiając obok siebie Filastra i Firmicusa.

Obaj wydają się zatem oryginalnymi autorami wśród pisarzy chrześcijańskich IV wieku m.in. dlatego, że nie widzą sensu wikłania się w subtelne dywagacje wewnątrzchrześcijańskie, ale zwracają uwagę na aspekt często nieświadomego i nielogicznego trwania przy kultach i poglądach, które nie odpowiadają potrzebom nowej epoki. Teksty obydwu autorów cechuje spójna retoryka – u Firmicusa traktatu – oratorskiego apelu, zaś u Filastra – katalogu pisanego w oparciu o podobne dzieła opisujące poglądy różnych filozofów. Obaj, i pragmatyczny intelektualista Firmicus, i pełen duszpasterskiej troski święty biskup Filaster, wskazują na szkodliwość iluzji, które ludzie tworzą często nieświadomie. Należy ich zatem odpowiednio pouczyć, uświadomić, że wiele kultów i poglądów występowało już na przestrzeni dziejów w innej formie i nie przyniosło nic dobrego. Jeden zaledwie aspekt różni obu twórców–misjonarzy: Firmicus uważa, że jeśli mimo uświadomienia ludzie nadal nie tylko chcą trwać w szkodliwej dla nich i społeczeństwa iluzji, ale nawet ją propagować, wówczas należy sięgnąć także po ostateczny argument (obecny wszak w retorycznym zestawie) tzw. *argumentum ad baculum*, czyli „do kija”. Filaster zaś ogranicza się do wykazania różnych światopoglądów, wskazania na demoniczne pochodzenie wielu z nich oraz na zestawieniu ich z nauką Chrystusa zawartą w Piśmie Św. (*Scriptura*). Być

⁴⁴ Por. *Sancti Filastri episcopi Brixienensis diversarum hereseon liber*. Recen. F. Marx. Pragae-Vindebonae-Lipsiae 1898. Rozdz. XXIX. 1.

⁴⁵ Por. znaczenie łacińskiego rzeczownika *mendacium*. Obok „kłamstwa” i „podstępny” jest to także „błędna opinia, złudzenie i widmo”. Por. *Słownik łacińsko-polski*. T. III s. 471.

⁴⁶ *Sancti Filastri episcopi Brixienensis diversarum hereseon liber*. Rozdz. CXLII.

⁴⁷ Por. tamże: [...] philosophi, poetae, oratores atque historiographi sicuti voluerunt, ad suae paganitatis mendacia transtulerunt.

może to właśnie najistotniejszy dowód odmiennej od wcześniejszych kultów jakości chrześcijaństwa i powód ogłoszenia świętym jedynie drugiego z autorów – Filastra z Brescii.

BIBLIOGRAFIA

- AUGUSTYN (święty): Listy. Tłum. W. Eborowicz Pelplin: Wyższe Seminarium Duchowne 1991.
- BALLABRIGA A.: Approche du burlesque divin dans l'Antiquité. W: *Le Rire des Grecs. Anthropologie du rire en Grèce ancienne*. Sous la direction de M.-L. Desclos. Grenoble 2000 s. 123-131.
- BANTERLE G.: Introduzione. W: *Filastrius Brixienis, Diuersarum hereseon liber*. Ed. F. Heylen, G. Banterle. *Scriptores circa Ambrosium 2*. Milano–Roma : Città Nuova Editrice, Biblioteca Ambrosiana 1991 s. 7-20.
- BARDY G.: Le „De haeresibus” et ses sources. „Miscellanea agostiniana” 2:1931 s. 397-416.
- BOISSIER G.: *La Fin du paganisme: étude sur les dernières luttes religieuses en Occident au quatrième siècle*. T. I. Paris: Librairie Hachette 1909.
- BROWNING R.: Minor figures. In: *The Cambridge History of Classical Literature*. Vol. II: Latin Literature. Ed. by E. J. Kenney, advisory editor W.V. Clausen. Cambridge–New York–New Rochelle–Melbourne–Sydney: Cambridge University Press 1982 s.770-773.
- CASEAU B.: Firmicus Maternus: un astrologue converti au christianisme ou la rhétorique du rejet sans appel. W: *La religion que j'ai quittée*. Dir. D. Tollet. Paris: PUPS, DL 2007 s. 39-63.
- COCHRANE C.N.: *Christianity and Classical Culture*. Oxford: [b.m.w.] 1940.
- CSAPO E.: *Theories of Mythology*. Malden–Oxford–Carlton: Blackwell 2005.
- DIOGENES LAERTIOS. *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*. Tytuł oryginału: *Βίοι καὶ γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκίμησάντων*. Przeł. K. Leśniak, I. Krońska et alii. Warszawa: PWN 1984.
- DRAKE H. A.: *Constantine and the Bishops. The Politics of Intolerance*. Baltimore: The J. Hopkins University Press 2000.
- DRĄCZKOWSKI F.: Filaster. W: *Encyklopedia Katolicka*. T. V. Lublin 1989 kol. 192-193.
- Filaster, Filasteriusz św. W: <http://www.eduteka.pl/doc/filaster-filasteriusz-sw>. [dostęp: 1.01.2018].
- FORBES C.A.: Introduction. W: *The Error of the Pagan Religions*. translated and annotated by Forbes C.A. New York: Newman Press 1970.
- GAJ B.: Firmicus Maternus. Jak nieświadomi błądzą w wierze. Warszawa: Wydawnictwo UKSW 2015.
- Herezja. W: <https://pl.wikipedia.org/wiki/Herezja> [dostęp: 1.01.2018].
- JOB M.: Moralność a tradycyjna religia rzymska w mowie Firmicusa Maternusa. W: *Świat bliski i świat daleki w staropolskich przestrzeniach*. Red. M. Jarczykova, B. Mazurkova, Sz.P. Dąbrowski. Katowice: Wydawnictwo UŚ 2015 s. 17-26.
- KOMOROWSKA J.: At the End of Times. Human civilization and a Roman astrologer (Firmicus Maternus Math. 3. 1). W: „Epekeina” 4:2014 n. 1-2 s. 267-289.
- KOMOROWSKA J.: Apologia teorii astrologicznej w Firmicusa Maternusa Matheseos libri octo. „Meander” 1998 s. 477-485.
- KOMOROWSKA J.: The Empire and the Astrologer: a Study into Firmicus Maternus' Mathesis. „Classica Cracoviensia” 4:1999 s. 151-172.

- KOMOROWSKA J.: Firmicus Maternus and the thema mundi: an inquiry into Mathesis III 1. „Classica Cracoviensia” 14:2011 s. 163-182.
- KOROLKO M.: Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny. Warszawa: Wiedza Powszechna 1990.
- KUBIAK P.: Kilka uwag na temat surowości rzymskiego prawa karnego w świetle komentarzy jurystów oraz pism retorów. W: Oblicza tolerancji i nietolerancji religijnej. Aspekty prawno-historyczne i teologiczne. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UO 2014 s. 7-20.
- LAKTANCJUSZ: Divinae institutiones. W: L. Caeli Firmiani Lactanti Epitome divinarum institutionum. Ed. Heck E. et Wlosok A. Stutgardiae–Lipsiae: in aedibus B.G. Teubneri 1994.
- MIGNE J.P.: Justini philosophi et martyris opera quae exstant omnia. Turnholti: Typographi Brepols Editores Pontificii 1979.
- MUTH R.: Die Götterburleske in der griechischen Literatur. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1992.
- ORATIO B.: Gaudentii de Vita et Obitu B. Filastrii episcopi praedecessoris sui. W: Veterum Brixiae episcoporum episcoporum s. Philastrii et s. Gaudentii opera, nec non b. Ramperti et ven. Adelmanni opuscula nunc primum in unum collecta... notis, aliisque additionibus illustrata & aucta... Liber de haeresibus. Ex typographia Joannis Mariae Riazardi. Brixiae 1738. Brescia: Edizione del Moretto 1980.
- OSTROWSKI G.: „Świat rozumem jest rządzony”. Pojęcie Bożej Opatrzności w „De ira Dei” Laktancjusza. „Vox Patrum” 55:2010 s. 499-509.
- PERELMAN Ch., OLBRECHTS-TYTECA L.: The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation. Indiana: University of Notre Dame Press 1969.
- PERNOT L.: Druga Sofistyka. Stan badań i nowe perspektywy. W: „Theologica Wratislaviensia” 1:2006 s. 28-29.
- RAHN H.: Morphologie der antiken Literatur. Eine Einführung. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgemeinschaft Darmstadt 1969.
- RAHNER K., VORGRIMLER H.: Herezja. W: Mały słownik teologiczny. Red. T. Mieczkowski. Przeł. P. Pachciarek. Warszawa: PAX 1987 s. 138-139.
- Sancti Eusebii episcopi Vercellensis Opera omnia, nunc primum cura qua par erat redacta: editionem auspiciat maximeque commendat Eusebii Evangelium cum variis versionis Italiae codicibus collatum, sive Evangeliarium quadruplex Latinae versionis antiquae, juxta memoratissimas Blanchini Veronensis lucubrationes recognitum et expressum; cui, post reliqua sancti Eusebii opuscula, accedunt Firmici Materni necnon sancti Philastrii Opera omnia ad exquisitas F. Munteris et P. Galeardi editiones castigata et emendata. Parisiis 1845.
- Sancti Philastrii Episcopi Brixiensis De haeresibus liber cum emendationibus et notis J. Alberti Fabricii ss. Theol. d. et prof. Publ. additisque indicibus locupletissimis. Hamburgi 1721.
- SAPOTA T.: Magia i religia w twórczości Lucjusza Apulejusza z Madaury. Studium wpływów orientalnych w kulturze rzymskiej w drugim wieku naszej ery. Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos” 2001.
- SITEK B.: Delationes fiscales. O społecznym obowiązku zawiadomienia o przestępstwie lub wykroczeniu skarbowym z perspektywy historycznej. W: Pacta sunt servanda – nierealny projekt czy gwarancja ładu społecznego i prawnego? Red. E. Kozerska, P. Sadowski, A. Szymański. Kraków: AT Wydawnictwo 2015 s. 155-168.
- Słownik grecko-polski. Oprac. Z. Węclewski, Lwów: Księgarnia Samuela Bodeka 1929 .

Słownik łacińsko-polski. Red. M. Plezia. Warszawa: PWN 1998.

SZRAM M.: Geneza herezji wczesnochrześcijańskich w ujęciu Filastriusza z Brescii. „Vox Patrum” 65:2016 s. 631-651.

TURCAN R.: Introduction. W: Firmicus Maternus, De errore profanarum religionum. Paris: Les Belles Lettres 1982 s. 9-24.

NIETOLERANCJA, *ERROR* CZY *HALLUCINATIO* –
NOWE ODCZYTANIE ŁACIŃSKIEGO DYSKURSU RELIGIJNEGO Z IV WIEKU

Streszczenie

Kwestiom tolerancji i nietolerancji religijnej chrześcijaństwa w IV wieku po Chr. należy się nowe odczytaniem przede wszystkim z ujęciem nowych wyników badań historyczno-kulturowych i literaturoznawczych. W artykule został poddany ocenie dyskurs religijny zwłaszcza Firmicusa Maternusa oraz ocena pisarstwa i działalności św. Filastriusza przez potomnych. Obaj twórcy byli oryginalnymi pisarzami w środowisku chrześcijańskim IV wieku. Pierwszy zamiast wchodzić w spory teologiczne, które zdominowały literaturę chrześcijańską tego okresu, nie waha się wyrazić zdecydowanych poglądów wobec krwawych obrzędów różnych kultów, postrzeganych przezeń jako duże zagrożenie osobiste, społeczne i państwowe. Drugi w opisie różnic rozumienia chrześcijaństwa widzi nie tylko zło, ale zaburzenia świadomości. Obaj przez potomnych zostaną ocenieni jako ci, którzy dostrzegli, iż ludzie poszukujący w zakresie religii, nie zawsze świadomie dążą do zła, ale mogą błędzić i ulegać złudzeniom (*παρερμηνεῖται, hallucinationes, errores*).

Słowa kluczowe: tolerancja religijna; chrześcijaństwo w IV wieku po Chr.; retoryka; Firmicus Maternus; św. Filaster.

INTOLERANCE, *ERROR* OR *HALLUCINATION* – A NEW READING
OF THE LATIN RELIGIOUS DISCOURSE FROM THE 4TH CENTURY AD.

Summary

The issues of religious tolerance and intolerance of Christianity in the fourth century AD deserve a rereading with the inclusion of new results of historical, cultural and literary studies. The article will evaluate the religious discourse of Firmicus Maternus and the assessment of the writings and activity of Saint Filaster by the descendants. Both writers were original writers in the Christian environment of the 4th century. The first one, instead of entering into theological disputes that dominated Christian literature of this period, does not hesitate to express his firm views on the bloody rites of various cults perceived by him as a great personal, social and state threat. The second one, in the description of differences in understanding of Christianity, sees not only evil but disturbances of consciousness. Both will be judged by the descendants as those who have seen that people who seek in the field of religion do not always deliberately seek evil but they may err and succumb to illusions.

Key words: Religious Tolerance; Christianity in the 4th century AD; Rhetoric; Firmicus Maternus; Saint Filaster.